

נדבך נוסף בנתיבת תולדות היישוב

מרגלית שילה

זהר שביט (עורכת ומחברת ראשית), בנייתה של תרבות עברית בארץ-ישראל, א (תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, בעריכת משה ליסק), ירושלים: הוצאת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ומוסד ביאליק, תשנ"ט, 690 עמ' כולל נספחים ומפתחות.

מפעל כתיבת ההיסטוריה של היישוב שיזם משרד החינוך עוד בימיו של השר יגאל אלון ז"ל, ושספריו החלו לצאת לאור בשנת תש"ן, מונה לאחר עשור ארבעה כרכים עבי כרס, פרי עבודת מחקר של טובי ההיסטוריונים של התקופה. שלושה הכרכים הראשונים עוסקים בהיסטוריה היישובית והדיפלומטית של היישוב החל משנת 1882. הספר שלפנינו, הרביעי במניין הכרכים, הוא ניסיון ראשון ויחיד לסקור באורח שיטתי ורחב-היקף את התרבות העברית הארץ-ישראלית. המהפכה הציונית חרטה כידוע על דגלה לא רק את בניין המולדת היהודית החדשה אלא אף את בניין החברה העברית החדשה והי הרוח שלה. אולם ההיסטוריוגרפיה של היישוב השקיעה את מרב מעייניה עד כה בחקר ההישגים והכישלונות החומריים, ותיאור בניין חיי הרוח נותר במידה רבה מאחור. ספר זה אמור למלא אפוא חסר של ממש.

פרקי הספר עוסקים במגוון נושאים: מעמדה של התרבות בתהליך יצירתה של חברה לאומית (יעקב שביט), מעמדה של הלשון העברית בתהליך התחייה הלאומית (רפאל ניר), גסיסת

המרכזים התרבותיים באירופה והמעבר לארץ (זהר שביט), מעבר 'הבימה' לארץ-ישראל (שמעון לב-ארי), תפקידי מוסדות היישוב בהנחלת הלשון (רפאל ניר), התפתחות כתבי-העת והפריודיקה בארץ-ישראל, התפתחות המו"לות העברית (זהר שביט), התפתחות הגופים המבצעים מוזיקה (יהואש הירשברג), התפתחות התאטרונים (שמעון לב-ארי), התפתחות הספריות (דב שידורסקי), התפתחות האיגודים המקצועיים: הסופרים (זהר שביט), הציירים והפסלים (גילה בלס), השחקנים והבמאים (שמעון לב-ארי), התפתחות ספרות הילדים והתפתחות הספרות הלא-קנונית (זהר שביט), השיר הארץ-ישראלי (נתן שחר), תולדות הגרפיקה השימושית (בתיה דונר), תולדות המחול (גיורא מנור), תולדות הקולנוע (משה צימרמן) ותולדות התאטרון המשני (שמעון לב-ארי).

ספר מלא וגדוש זה מהווה אוצר בלום לכל מי שמבקש לדעת כיצד צמח בניין התרבות העברית בארץ. הספר על מפתחותיו מהווה מעין אנציקלופדיה לחיי התרבות במדינה שבדרך. יש בו עשרות רבות של טבלאות ובהן מידע רב-ערך כגון כל מופעי התאטרון בארץ, נתונים כמותיים על יבוא ויצוא של ספרים ועל הפעילות הקונצרנטית ביישוב ועוד. בספר ארבעה-עשר נספחים מפורטים על אודות העיתונות בארץ-ישראל, כולל עיתונות ילדים ונוער, סדרות של ספרות לא-קנונית שיצאה לאור בארץ, שמות בתי קולנוע עד הקמת המדינה, שמות שחקנים ועוד. לכל אלה נוספו רשימות מפורטות של אישים שפעלו בתחום המוזיקה, הגרפיקה, הלשון, הקולנוע, הזמר, הספרות, הספרנות ועוד. וכן צורפה לספר רשימה ביבליוגרפית של כשישים עמודים הכוללת מקורות ראשוניים ומשניים.

להבחין בין מוסדות שמטרתם הייתה ליצור תרבות עברית חדשה לבין מוסדות שמטרתם הייתה להנחיל ליישוב בארץ תרבות אוניוורסלית. מן הדין היה להבחין בין המכון לשירת ישראל' מייסודו של אברהם צבי אידלסון ו'החברה הארצישראלית לנגינה חדשה', מכונים שביקשו לעצב תרבות מוזיקלית עברית מקורית, לבין הקמת התזמורת הפילהרמונית, שעיקר מעיינה היה בהנחלת אוצרות המוזיקה העולמית לבני הארץ. ההתמקדות של הקובץ שלפנינו בממסדים ולא בתכנים מנעה העמקה גם בשאלות מאימתי ובאילו תחומים ביקשו אנשי היישוב לפתח תרבות עברית מקורית, ומאימתי גברה ידם של המצדדים בהשתלבות בתרבות האוניוורסלית.

בכל תחום מתחומי התרבות קמו בשנות היישוב אנשים בעלי תחושת שליחות שביקשו לדאוג לחברתם. אליעזר בן-יהודה, בוריס שץ, דוד דוידוב, ברוניסלב הוברמן ורבים אחרים ראו את עצמם כשליחי ציבור שתפקידם לברוא תרבות עברית חדשה, והמוסדות שייסדו נועדו לממש זאת (עמ' 306). אולם תיאורם של גיבורי התרבות הרבים המובאים בכרך שלפנינו יוצא חסר. מחברי הקובץ מרבים לנקוב בשמות האישים הרבים שמשכו בעול העשייה המגוונת, אך מאחר שהם אינם עוסקים במהותה של התרבות מבחינת תכניה והאידיאולוגיה שלה נותרים עולמם של היוזמים ופעילותם לוטים בערפל. יש לקוות כי הכרך הנוסף המובטח על ידי המערכת יצא לאור במהרה וישלים את התמונה.

גם השרטוט של 'מפת' ממסדי התרבות בספר הוא בעייתי. הכרך שלפנינו נראה כאנציקלופדיה לממסדי תרבות יותר מאשר כספר המבקש להציג את תהליך בנייתה של התרבות העברית בארץ. הנושאים הרבים

בדברי ההקדמה הקצרים של העורך הראשי, משה ליסק, מאיר את עינינו כי 'הקובץ מוקדש כולו לדיון בבניית ממסדי התרבות הרשמית ביישוב היהודי עד ערב הקמת המדינה', וכי הספר הנוסף שהמערכת מתכננת יתמקד 'במהות התרבות העברית מהבחינה התוכנית אידיאולוגית על גווניה השונים' (עמ' כג). הרעיון לעסוק בממסדי התרבות במנותק מהדיון בתוכניהם הוליד ספר המעורר תהיות. מוסדות תרבות באים לשרת את האידאות שבשמן ולשמן נוסדו, והקובץ רב-הכמות שלפנינו מותיר את התחושה כי הוא מהווה מעין פרוודור לדיון העיקרי. האמת ראויה להיאמר שהכותבים הרבים נזקקו מדי פעם בדיוניהם להתייחסות לתוכני התרבות, אך הללו משניים לדיון באמצעים שהפיקום. לדוגמה הדיון בכתב-העת הספרותי הידוע 'הדים' מתמקד בעיקר בהצגת עורכיו, בקצב הופעתו ובקשיי השיווק שלו. מדיניות העריכה של הרבעון מאופיינת במילים: פלורליסטי, הטרוגני ומודרניסטי (עמ' 138). הקורא לומד על 'חשיבותו ההיסטורית' של כתב-העת ועל כך שמילא 'תפקיד מכריע בתחילת שנות העשרים' (עמ' 137), אולם נבצר ממנו לעמוד על תרומתו ועל מלוא משמעותו לספרות העברית המתחדשת.

שאלת המחקר המרכזית - מה היה טיבה של המהפכה התרבותית בארץ - נשארה בלתי פתורה בכרך שלפנינו. ניתוק סיפורם של הכלים מן התוכן הממלא אותם הוא בעייתי גם מבחינות אחרות. היה ראוי

חנה רובינא
בהצגת 'הדיבוק',
איורו של אריה
נבון, 1940

היישוב החלו להתארגן עם הקמת הסתדרות המורים בשנת 1903. פיתוח אמנות עברית החל ב'בצלאל' בשנת 1906. סופרים ראשונים אשר ביקשו להקים מרכז ספרותי ביפו הוציאו לאור את כתבי-העת 'העומר' כבר בשנת 1908. תחייתה של התרבות העברית החדשה התרחשה אפוא בד בבד עם ראשית גאולת הקרקע ובניית היישובים הראשונים.

הקשרים בין מוסדות היישוב המרכזיים לבין ממסדי התרבות אף הם אינם נדונים בספר באופן שיטתי, ואין הוא בוחן את המדיניות

בוניסלב הוברמן
מכוננה של התזמורת
הפילהרמונית
הארצישראלית, איורו
של אריה נבון, 1938

התרבותית של מוסדות-העל של היישוב ואת חלקם של ההנהלה הציונית ומחלקת החינוך, של ההסתדרות ושל העיריות השונות בעידוד הארגונים התרבותיים או בדחייתם. אמנם בהקדמתה מודה זהר שביט כי 'הקמתם [של הממסדים] התאפשרה בראש ובראשונה מפני שניתנה לה עדיפות עליונה על ידי הנהגת היישוב' (עמ' 1), ואולם הדברים לא פורשו. השאלה מתעוררת למשל לנוכח תיאור עזיבתה של אגודת הציירים והפסלים את ירושלים

והמגוונים אינם ארוגים במארג בעל קונצפציה מרכזית. המבקש להבין למשל את תולדותיהם של ממסדי הספרות השונים חייב לדלג בין פרקים שונים על מנת לקבל תמונה מקפת. הדיון במעמדה של הלשון העברית מתחיל בפרק המבוא בעמ' 31-39, ואולם הפרק העוסק ב'תפקיד מוסדות היישוב בתחיית הלשון' מוצא את מקומו בעמ' 107-122, לאחר דיון במעבר של תאטרון 'הבימה' לארץ, בהקמת המסגרות של חיי המוזיקה ועוד. דוגמה נוספת: המעבר של 'הבימה' לארץ-ישראל, אירוע שהתרחש בסוף שנות העשרים, נדון בעמ' 57-65, ואילו הדיון בבימות החובבים שקמו בארץ בשלהי התקופה העות'מאנית, נדחה לעמ' 343. האם ראוי להקדים ולדון במרכז התרבותי היהודי שקם באירופה, דהיינו תאטרון 'הבימה' שנוסד במוסקוה בשנת 1917, גם כאשר הפעילות התאטרונית הארץ-ישראלית קדמה לו ביותר מעשור? מתעורר החשש כי קורא חסר ידע מוקדם יתקשה לקרוא את ה'מפה'.

אימתי החלה בניית התרבות העברית בארץ-ישראל? המחברת קובעת באופן פסקני כי בניין המרכז התרבותי בארץ החל בשנת 1910 (עמ' 87), אך לא מצאתי הסבר משכנע לדבריה. יתר על כן, מן המפורסמות הוא, והדבר עולה אף מן האמור במחקרים בקובץ שלפנינו, כי המרכז התרבותי העברי בארץ-ישראל החל להתעצב שלושה עשורים לפני כן, עם בואם של אנשי העלייה הראשונה. אמת, העשייה בשנים ראשונות אלו הייתה מזערית ואולי ראוי לכנותה 'עוברית', אך הנבטים הראשונים החלו לנבט כבר אז. רעיון החייאת השפה העברית הוצג על נס כבר בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה. גם החינוך העברי החל אז בצעדיו הראשונים. הצגות ראשונות בעברית הועלו על במות בתי הספר החל משנות התשעים. מורי

וירידתה לתל-אביב (עמ' 420-422). השפעת ההסתדרות על מהלך זה וסיועו של מאיר דיזנגוף בהקמת מוזאון תל-אביב מוזכרים בקיצור רב ומעוררים מכלול של שאלות על חלקם בטיפוח חיי התרבות בתל-אביב. אפיונם של צרכני התרבות בארץ-ישראל גם הוא לוקה בחסר. זהר שביט מציגה טבלאות מאלפות ובהם נתונים מאירי עיניים על כמויות הספרים שנמכרו בארץ בשנות המנדט. האם ספרים אלה כוללים גם ספרות בלועזית? הערת המחברת כי 'רוב הספרים שיוצאו ממנה [מהארץ] היו בעברית' (עמ' 220) אינה גותנת מענה ברור לשאלה זו. זאת ועוד, המחברת כלל אינה מתייחסת לשאלה מה היה חלקם של ספרי הקודש בכלל הספרים שפורסמו בארץ. שביט מצטטת את דברי יעקב רבינוביץ, מעורכי 'הדים', אשר סבר בראשית שנות העשרים כי 'קוראי עברית הם בעיקר: הפועל, התלמיד (וזה לפרקים גם בן עשרים ויותר) ובת הארץ, בת האכר במושבה ושל הסוחר ובעל המלאכה בעיר' (עמ' 232). ציטוט זה מעורר רושם כי קריאת ספרים הייתה נפוצה בכל פלגי היישוב. ואמנם שביט מבהירה כי אין לראות רק בפועלים צרכני תרבות גבוהה, אך עם זאת היא מעריכה כי דווקא עולי העלייה הרביעית היו צרכני התרבות הלא-קנונית (עמ' 474). כיצד ניתן לאשש קביעה זו? העובדה שבשנים אלה גדל ייבוא הספרים מותירה מקום להשערות שונות. הדיון בצריכת הספרות, כיתר הדיונים בצריכת התרבות על כל סעיפיה, הם 'עיוורי מגדר'. אף אחד מן הכותבים אינו מתייחס לשאלת הזהות המגדרית של צרכני התרבות או לחלופין לשאלת הזהות המגדרית שעוצבה על ידי מי שהפקידו עצמם על בניית החברה העברית החדשה.

פרקה מאיר העיניים של זהר שביט על אודות הספרות ה'זולה' שהופצה ולעתים גם נכתבה

בארץ בשנות המנדט מהווה תמריץ לבדיקה מעמיקה יותר של החברה האורחית העירונית. העובדה שחלק מהחברות הפופולריות ה'זולות' הללו אבדו, ושלא נותר מהן אף רישום, מעידה לא רק על התדמית שתברת היישוב ביקשה ליצור לעצמה, אלא אף על אמצעיה. גם דיון זה בתרבות הלא-קנונית מחזק את הרושם הכביר העולה מהספר בדבר האופי התרבותי של היישוב העברי החדש. עם הספר הרבה לקרוא, ונתונים מפורשים על שאילת ספרים בספריות מוכיחים זאת (עמ' 236-237). בשנת תרפ"ח רכשה עשירית מכלל האוכלוסייה היהודית ספר מדי חודש (עמ' 229), ואילו שנה לפני כן, בשנת המיתון הקשה מכל בארץ, צפו אלפים מבני היישוב בהצגת אופרה (עמ' 287). הרצון להשכיל, ויותר מכך לעצב את האדם העברי החדש, בא לידי ביטוי גם בפיתוח מרשים של ספרות ילדים; 'הטקסטים לילדים מילאו תפקיד של סוכני האידיאולוגיה הציונית' (עמ' 463).

במאמר פרוגרמטי מעמיק ומפורט פורש יעקב שביט בראשית הספר את המשמעויות המרובות של המושג תרבות. הוא מצביע על כך כי 'לתרבות החילונית ניתן מעמד שווה ערך לדת, ובעצם היא נתפסה כתחליף לדת' (עמ' 19). ואולם הספר שלפנינו גמנע מעיסוק במוסדות תרבות שביקשו לעצב מחדש את הפרהסיה של ימי שבת וחג בחברה החילונית, כגון אגודת 'עונג שבת' שקמה בתל-אביב בשנת 1927 בעידודו ובהשראתו של חיים נחמן ביאליק. האגודה עסקה הן בפעילות תרבותית מגוונת שנועדה לציבור הדתי והחילוני בשבתות הן בטיפוח תרבות כללית הן בהוצאת ספרים. בניין 'אוהל שם', שנבנה במיוחד כדי לשכן את כל באי האגודה, העיד על ממדיה. יומי 'עונג שבת' ביקשו לטפח תוכני תרבות יהודית לא דתית בארץ-ישראל. אף על פי שהאגודה זכתה

למען אותה מטרה. אולם ה'גדוד' נעלם משום מה מספרי ההיסטוריה. האם ניתן להסביר את היעלמותו מן ההיסטוריוגרפיה כאחד מפרות ניצחוננו? האם העובדה שהדיבור העברי היה לתופעה מובנת מאליה הביאה לזניחת חקר פעילותו?

אין בתהיותי לגבי הקונצפציות שמאחורי הספר משום התעלמות מתרומתו המדעית. כל מי שיבקש לחקור את תולדות התרבות בארץ-ישראל יודקק לספר זה על האפרטים המדעיים החשובים הכלולים בו. הספר הניח נדבך נוסף בחקר תולדות היישוב, ושוחרי התחום מצפים לנדבך שיבוא אחריו.

להצלחה לא מבוטלת בשנות העשרים ובשנות השלושים של המאה העשרים, מקומה נפקד מהדיון שלפנינו.

גם 'גדוד מגני השפה העברית' אינו זוכה למקום הראוי לו בספר. היה זה ארגון מתנדבים שנוסד בתל-אביב בשנת 1923, שנתמך על ידי אישי ציבור רבים, ושהיו לו סניפים ברחבי הארץ. בשנת 1925 היו לארגון שלוחות בירושלים, חיפה, צפת, חדרה, ראש-פינה, רחובות, ראשון-לציון, יבנאל ועקרון. הארגון ביקש להשריש את הדיבור העברי בכל החוגים ובכל שכבות הציבור והפיץ לשם כך עלונים, שירונים ופרסומים שונים, ובעקבותיו קמו אגודות נוספות שפעלו

© 2000 K&M